

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐՈՒ

ՆԱՄԱԿՆԵՐ

ԱՌ Հ. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ

Հ. Ղևոնդ Ալիշանի մասին մեր ծանոթութիւնները ընդարձակելու համար, այս երկրորդ յօդուածով, կը հրատարակենք Ս. Էջմիածնի եպիսկոպոսներու առ Ալիշան գրուած նամակները, որոնք բոլորն ալ ունին բանասիրական բովանդակութիւն: Ալիշանի վայելած համբաւը, ստացած ժողովրդականութիւնը եւ յատկապէս մաքուր հայրենասիրութիւնը՝ զինքը սիրելի դարձուցած էին մեծին ու փոքրին, որոնք իւրաքանչիւրը, իրենց կարողութեան համաձայն, ուզած են նպաստել Ալիշանի, որպէսզի կարելիին չափ լրիւ ներկայացնէ իր տեղագրական աշխատութիւնները:

Այնպէս կը թուի որ մինչեւ 1881 թուականը՝ Ալիշան թղթակցութիւն չէ ունեցած եպիսկոպոսական դասին հետ. այդ թուականին է որ կը սկսի իր ջերմ յարաբերութիւնը Մեսրոպ Արքեպս. Սմբատեանի հետ, որուն նամակները հրատարակելէ ետք՝ կ'անցնինք ներկայացնելու ուրիշ նամակներ, գրուած եպիսկոպոսական դասէն:

ՆԵՐՍԷՍ ԵՊՍ. ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ, Պատրիարք Պոլսոյ, ընտրեալ Կաթողիկոս Ս. Էջմիածնի, Ալիշանի գրած է երեք նամակ: Սկսողը եղած է Ալիշան, որ պէտք զգալով Պոլսոյ թեմին վիճակագրութեան, կը մտածէ իր նորատիպ հատորներէն «Շիրակ» մը ընծայել Ներսէս Եպս.ի, յաջորդաբար համարձակութիւն ստանալու համար:

24 Դեկտ. 1881ին Ալիշան կը գրէ Պոլիս բնակող իր եղբոր, Սերովբէ Ալիշանի. «Տեղեկացիր թէ այն մէկ փառակազմ Շիրակն դեռ ի ք^ո վն է Վ. Հ. Սրապիոնի՝ թէ տուած է. եթէ քովն է, հիմա կրնանք իմ կողմանէս ընծայել Ներսէս Պատրիարքի, վասնզի խնդիրն հիմա փոխուեցաւ. ինքն Պատրիարքն առաջին քայլ մ'ըրաւ այսպիսի բանասիրական խնդրոյ, եւ ատենօք խոստացեր էր հանգուցեալ Սրվաճեանի՝ ինձ համար ճարել Յիշատակարաններ, եւ հեռու տեղերէ ալ բերել տալ Զեռագիրներ, եւ ուզեր է որ այս խնդրոյն վրայօք իրեն գրաւոր

տեղեկություն տամ: Ես պատշաճ չհամարեցայ այն ատեն. Սրբաճեանի մահն ալ ի վրայ հասաւ, ծածկուեցաւ իրն. հիմա այս առթիւ համարձակեցայ փշրելու այդ բանիբուն կամ բամբարակ քահանային (իմա՜ Յովհաննէս Քէյ. Մկրեան), թողլով քեզ մնացեալն ալ յարմարցընել...»:

Ներսէս Պատրիարք ընդունելով «Շիրակ»ի հատորը, 14 Դեկտ. 1881ին, շնորհակալութեան երկտող մը կը գրէ Ալիշանի, մաղթելով շուտափոյթ աւարտում ամբողջ «տեղագրութեան մշտաշարձարան Հայաստանի, որոյ բնիկ եւ վայրավատին որդիք՝ շնորհապարտ դաւանելոց են անտարակոյս զանձինս Զեր, որ այնքան շնորհիւ պայծառացուցանէք՝ մինչեւ զաւերակա իսկ նորին»:

Ալիշան իմանալով Սերովբէ եղբօրմէն թէ Պոլսոյ Պատրիարքարանի շրջանակին մէջ գնահատուած է իր աշխատանքը եւ մինչեւ իսկ «ինչ էնն ժխտեր եղբօրդ՝ իրենց սիրելի անձ լինելովդ», 10 Յունուար 1882ին Ներսէս Պատրիարքէն կը խնդրէ Պոլսոյ եւ գաւառին վիճակագրութիւնը:

Ալիշան փափաքածը կը ստանայ, մանաւանդ որ Պոլսոյ Պատրիարքարանին մէջ ունէր մտերիմ մը, յանձին Տէր Յովհաննէս Աւագ քահանայ Մկրեանի, որու հետ նոյնպէս յարաբերութեան մէջ էր: Ներսէս Նպս. իր հովուական զբաղումներուն մէջ՝ հետեւած էր Ալիշանի գրական վաստակին եւ կ'ուզէր քաջալեր կանգնել անոր. «Սիրեմք զքեզ՝ իբրեւ զքաջարուեստ նկարիչ, իբրեւ զհայրենեաց պարծանք աշխարհագիր, իբրեւ հոգեխօս քերթող, իբրեւ ճշմարիտ Հայոց որդի: Սիրեմք զքեզ՝ զի յաճախիկ տեղագրովք՝ ծանուցանէք մեզ զորքանութիւն աւերածոյ հայրենեաց եւ յաշխարհ ամենայն հոչակէք զՀայաստան: Անքուն պահապան Հայրենեաց՝ օրհնեսցէ զձեզ եւ պահպանեսցէ զերդրիր ական...»:

Պատասխանելով Ներսէս Պատրիարքի 5/17 Մարտ 1884 թուակիր նամակին, նախ շնորհակալութիւն կը յայտնէ Էջմիածնի ձեռագիրներէն տասը Յիշատակարան ստացած ըլլալուն համար, եւ ապա գնահատելով անոր անձը եւ առաքելական վաստակը, կը մաղթէ երիտասարդ Սրբազան Պատրիարքին՝ բարձրանալ Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսական Աթոռը: Զունինք Ալիշանի այս 23 Յունիս 1884 թուակիր նամակին պատճէնը, այլ լոկ անոր համառոտութիւնը՝ ուր կը նշէ. «Թէ հաճի՜ եւ շնորհաւորի վասն կաթողիկոսութեան»: Ալիշան նոյն թուականին կը գրէ Գէորգ Ապտուլահանին. «Կը սպասեի ստոյգ յանձնառութեան Պատրիարքին զկաթողիկոսութիւն, որպէսզի շնորհակալեմ վասն ձեռագրաց Յիշատակարանաց եւ շնորհաւորեմ. եւ զեւ տարակոյսի մէջ եմ իր յանձնառութեան վրայ. այլ չուզելով աւելի ուշանալ, ահա գրեցի իրեն շնորհակալութիւն եւ մասամբ՝ շնորհաւորութիւն»:

Ալիշան իմանալով Ներսէս Պատրիարքի կանխաձայն մահը, 22 Նոյեմբեր 1884ին կը գրէ Մեսրոպ Արքեպս. Սմբատեանի. «Սգալի մահ ընծայելոյն ի բարձր Աթոռ էջմիածնի, թէպէտեւ ինքնակամ հրաժարեալ անտի, սրբազան իմն պարտա երախտեաց ազգէ ինձ՝ յիշեցուցանել Սրբութեանդ, զի իբրեւ կտակաւ խոստացեալ էր ինձ քառասնիւ չափ Յիշատակարանս ձեռագրաց մատենադարանի Աթոռոյդ, պիտանիս վասն տեղագրութեան իմոյ աշխարհաց Հայոց, եւ առաքեաց իսկ մասն մի փոքրիկ, ութ կամ տասն, յուսացուցեալ ընդ հուպ տալ բերել եւ զայլսն» (Շտ. 89): Արդարեւ, Ալիշան 1884ի Դեկտեմբերին գրելով Մկրտիչ Արքեպս. Խրիմեանի, շնորհակալու հոգիով կը յիշէ Ներսէս Պատրիարքի անունը, «որ ընծայեալ էր ի կաթողիկոսութիւն Ս. էջմիածնի եւ յոյժ վաղաժամ յափշտակեալն յԱթոռոյն եւ յԱզգէս» (Շտ. 92):

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԵՊՍ. ՍԵՂՈՒԹԵԱՆԻ հետ թղթակցութեան սկիզբ տուողը կ'ըլլայ Ալիշան, երբ 1885ին Ս. Ղազարէն Տփլիս կը մեկնէր մեր միաբաններէն Հ. Համազասպ Սափարեան, որու ձեռքով նոյն եպիսկոպոսին կը գրկէ Սկեռայ վանքին մասին մենագրութիւն մը, փոխարէն խնդրելով ձեռագիրներու Յիշատակարաններ, յատկապէս Ախայցիայի, Ախալքալակի եւ շրջակայ գաւառներուն:

Արիստակէս Եպս.ի գրիչէն ունինք երկու նամակ, ուղղուած Ալիշանի, որոնցմէ երկրորդը շնորհակալութեան զիր մըն է՝ ստացած «Սիսուան»ին համար: Նոյն նամակով, ի պատասխան Ալիշանի անդրադարձութեան՝ թէ ստացած Յիշատակարանները միայն ձեռագիր Աւետարաններու են, Արիստակէս Եպս. կու տայ անոր պատճառը՝ գրելով. «Զի ի յիշատակեալ կողմանս միայն եւեթ Աւետարանք երեւեցան պահեալք յեկեղեցիս. զայլ մատենան դուն ուրեք պատահեցաւ մեզ տեսանել յայցելութեան մերում»:

Բացի այս զոյգ նամակներէն, յաջորդաբար շարունակուած է Ալիշանի եւ Արիստակէս Եպս.ի բարեկամութիւնը: Ալիշանի նամակներուն համառօտութեան տետրին մէջ կը կարդանք. «30 Յուլ. 1888. Արիս. Եպս. Սեղաքեանի. Շնորհ վասն արձանագրութեան Գալֆալուի»: Սա կը նշանակէ թէ Ալիշան ստացած է Արիստակէս Եպս.ի նամակը, ինչ որ չէ պահուած դիւանին է:

Ալիշանի քահանայական օծումին յիսնամեակի տօնակատարութիւններուն, էջմիածինէն, Արիստակէս Եպս. ալ հեռագիրով հասցուցած է ջերմ մաղթանքներ: Ալիշան 2 Յունիս 1990ին պատասխանած է համառօտ նամակով մը, որու պատճէնը մնացած ըլլալով՝ հոս կը հրատարակենք.

«Գերարգոյ Սրբազան Տէր

Եթէ գուցէ ինչ որ կարիցէ հրապուրել զիս ի փափագ երկարակեցութեան, յետ կամացն Աստուծոյ՝ է հաճութիւն կամաց սիրելեաց մտերմաց եւ ազգասիրաց, յորոց միջոյ յատուկ քաղցրացաւ ինձ հեռաթուիչ ձայն Սրբազանիդ սիրելւոյ, հասեալ ի զէպ ժամու կատարման հանդիսի Յորելինիս, եւ եթէ ներեսցի ասել, պիւլպիւլացաւ յիս ի ծաղիկս կիսաթարչամ, որ յայսքան հոլովից մաղթողական շնչոց արծարծեալ՝ նոյնպիսիս մաղթէ նոցա բարիս, եւ առաւել եւս բարգաւաճ եւ յոգնարեղուն կեանս

Գերարգոյ Տեառնդ իմոյ
Ն. Մ. »:

1893ի Օգոստոս ամսուն, երբ նորընտիր Կաթողիկոս Որիմեան Հայրիկ Երուսաղէմէն կ'ուղղուի Էջմիածին, միասին է նաեւ Արիստակէս Եպս. Սեդրաքեան: Շքախումբը Թրիեստ հասնելուն, երբ անոնցմէ խումբ մը կ'այցելեն Ս. Ղազար, Ալիշան անոնց ձեռքով գորովալիւր իմաստնելով հարուստ նամակ մը կը հասցնէ իր սիրելի բաբեկամին, ակնարկելով նաեւ Որիմեան Հայրիկին.

«Գերապատիւ Տէր (Արիստ. Եպս. Սեդրաքեան)

Լուեալ զանցանել Վեհափառ Տեառն ընդ մերձաւոր սահմանս մեր, մինչ այլք տեղեալ ընդ առաջ ելանեն, քաղցր է ինձ ժամանակաւ ընդառաջ ելանել կամ մանաւանդ նշանջել դառնալ, յաման՝ յորս տակաւին ի խոնարհագոյն աստիճանի գոլով նորա՝ թղթակցէր մտերմաբար ընդ մնացելուս հաճութեամբ ի նմին վիճակի: Եւ զի Բո Տէրութիւնդ իսկ մտերմութեամբ վարեալ է ընդ իս, զԲեզ ինքն ունիւմ արդ միջնորդ, մատուցանել նմին Գերաձայրեալ Սրբազան Բարձրութեան՝ զշնորհաւոր մաղթանս իմ եւ զիղձ, զի որքան մեծ եւ սերտ ցուցաւ կամք եւ խնդութիւն ազգայնոցն ի Հայրապետական ընտրութիւն Նորին, ոչ պակաս, եթէ հնար է, լիցի եւ նորա խնդութիւն ի վերայ սիրելւոյ Հօտին իւրոյ, եւ գոհութիւն ի ծայրագոյն եւ ի ծանրագոյն պաշտամանն: Եւ ընդ ըղձիցս խնդրեմ ամբառնալ զԱյլ Նորին զհաւաստիս խոնարհ եւ խորին մեծարանացս, յորմէ հանեմ մասն եւ

Բուժդ Գերարգոյ Տէրութեան
Ն. Մ. »:

Տարի մը ետք, Արիստակէս Եպս. անձամբ կու գայ Ս. Ղազար, ողջունելու Ալիշանը եւ բովանդակ Մխիթարեան Ուխտը: 5 Ապրիլ 1894ին, Ալիշան կը գրէ Մեսրոպ Արքեպս. Սմբատեանի. «Շատ ուրախացայ Սեդրաքեան Սրբազանի անակնկալ այցելութեամբ ի վանս մեր. ժամանակի կարճութիւնն չներեց մեզ լիովին խօսակցելու...»:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊՍ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՅ Հանրածանօթ բանասէրին հետ Ալիշան բարեկամական յարաբերութիւն մշակած է 1885-1886 տարիներուն, միշտ Զեռագիրներու Յիշատակարաններու առնչութեամբ: Ալիշան ստանալով Սրուանձտեանց «Թորոս Աղբար»ի Բ. հատորը, եւ տեսնելով թէ հոն կիսատ հրատարակուած են Յիշատակարանները, 9 Ապրիլ 1885ին, մտերիմ շեշտով կը գրէ Գարեգին Եպս.ի. «Գիտեմ որ չէք տարակուսիր թէ որքան հաճութեամբ ընդունեցայ Թորոս Աղբար Բ. մասն, եւ ո՛րքան հաճութեամբ եւ շուտով կարգացի բոլոր պատմական մասը եւ աչքէ անցուցի ձեռագրաց Յիշատակարանները, որք, համարձակ կ'ըսեմ, թէ քան զիս յարգող քիչ ունենան, նոյնպէս եւ օգտուող: Եւ արդէն Ձեր այդ նոր հրատարակեցոց մէջ ալ կան քանի մի՝ զոր իմ ալ նոր երկասիրած գործոյս պիտանիք են, եւ թերեւս աւելի կ'ըլլային՝ եթէ աւելի առաջ ունենայի եւ մանաւանդ եթէ տեղ տեղ կրճատեալ չըլլային, այն պատճառօք՝ զոր կը յիշէք յերես 249: Այն պատճառներն ինձ համար չըլլալով, ես պիտի խնդրեմ Ձեզմէ, որ առայժմ մէկ քանի Յիշատակարանաց պակաս կտորները հաճիք լեցընել, եթէ՝ որպէս յուսամ, ունիք ամբողջ օրինակած եւ կը նշանեմ առանձինն թղթի վրայ այն խնդրելիքս, եւ կը պարտաւորիմ յիշել Ձեր կրկին արդիւնքը այն գործոյս մէջ, որոյ արդէն ճաշակ մի խաւրեցի Ձեզ, եւ որոյ տպագրութիւն մօտ է յաւարտել» (Շտ. 95):

Գարեգին Եպս.ի գոյգ նամակներէն առաջինը ունի բանասիրական բովանդակութիւն, իսկ երկրորդով, գրուած Տրապիզոնէն, կ'ուզէ ըլլալ միջնորդ՝ Արմենակ Ժօրճեան 13ամեայ որբ հայորդիի մը, տեղադրելու համար Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարան:

Ալիշանի քահանայութեան յիսնամեակին առիթով, Գարեգին Եպս. սրտաբուխ հեռագիրով մը կատարած ըլլալու է իր բարեմաղթութիւնները, որու բովանդակութիւնը կարելի է գուշակել Ալիշանի տուած 31 Մայիս 1890 թուակիր սա կարճ նամակէն.

«(Գարեգին Եպս. Սրուանձտեանց)

Դերապատիւ Սրբազան Տէր եւ սիրելի բարեկամ

Յոբելինի հանդիսիւ զիս Պսակաւոր նկատեցիր, այլ նշմարեցի որ պսակիս հաճոյագոյն ծաղկունքն՝ հին բարեկամաց սրտաբուխ մաղթանքն էին, եւ զայն մանաւանդ՝ զի Քո հեռագրաւ հասուցածդ մի յառաւել հաճոյագունիցն էր, վասնզի այդպիսի փորձ եւ զգայուն սրտէ, եւ զորց բրոց թարթափեալ մատներով բուսած եւ հիւսուած էր: Մի՛ երկբայիր, ո՛վ իմ եռանդուն Սրբազան, զի դոցա անարգել արծարծման յաջող ժամանակին փափագիմ, եւ յուսով եւ շնորհակալութեամբ

Մնամ Դերապատիւ Տէրութեանդ

Ն. Մ. »:

ՍՈՒՔԻԱՍ ԵՊՍ. ՊԱՐԶԵԱՆ, Առաջնորդ Երեւան քաղաքին, ունի չորս նամակ, գրուած 1889-1891 տարիներուն, ուղղուած Ալիշանի, միշտ Զեռագիրներու Յիշատակարաններու առընչութեամբ: Անտարակոյս, մեծ եղած է Սուքիաս Եպս.ի բերած նպաստը՝ Ալիշանի «Սիսական»ին, որու համար էջմիածնի Մատենադարանէն օրինակած է երեսունի չափ Յիշատակարաններ եւ զրկած «Բազմարդիւն» Ալիշանի, որ երախտագիտութեամբ ընդունած եւ վրան գրողմած է սա ծանօթութիւնը. «Յիշատակարանք Զեռագրած էջմիածնի, վասն Սիսականի. առաքեաց Սուքիաս Եպս. Պարզեան»: Ներկայիս այդ օրինակութիւնը կը պահուի մեր Մատենադարանի թիւ 2814 Ժողովածոյ հաւաքածոյին մէջ:

Սուքիաս Եպս. ինքզինքը մտերիմ զգալով Ալիշանի, կը համարձակի առաջարկ մը ընել, որ գուցէ նոյն ժամանակներուն համար՝ յառաջացած զաղափար թուի շատերու: Սուքիաս Եպս. մօտիկ ծանօթութիւն ունենալով մերս նախկին միաբաններէն Հ. Սարգիս Վրդ. Թէոդորեանի եւ Գարբիէլ Արքեպս. Այվազեանցի հետ, «բազմիցս լուեալ եմ զովեւս զկանոնաւոր նիստուկացից Միաբանութեանդ Ս. Ղազարու եւ զհրահանգաց վանական կառավարութեանն: Յատկապէս աղաչեմ զԳերաշնորհ Հայրդ, ուրախ առնել զիս՝ առաքմամբ լիակատար հրահանգի եւ կանոնադրութեան Միաբանութեան վանացդ ի ձեռնարկութիւն յառաջիկայ պէտք մշակութեան կանոնաց՝ ի պէտս ընդհանուր վանօրէից Ռուսահայոց, որք չունին զնշմար ինչ վաղնչական ի հրահանգութեան Ուխտից իւրեանց»:

Ալիշան չէր կրնար զլանալ Սուքիաս Եպս.ի փափաքածը, հակառակ որ գեոուարին էր իրագործել եղած առաջարկը: Զունինք Ալիշանի 2 Հոկտ. 1891 թուակիր պատասխան նամակը, որուն միայն համառօտութիւնը կը գտնենք իր նօթերուն մէջ՝ սա բառերով. «2 Հոկտ. 1891, առ Սուքիաս Եպս. յէջմիածին. կանոնք վանացս»: Տրուած պատասխանէն գոհ մնացած ըլլալու է Սուքիաս Եպս., որ երախտագէտ սրտով կը գրէ Ալիշանի. «Ընկալայ... հանդերձ Կարգաւ եւ Սահմանաւ Միաբանութեան սրբակրօն Ուխտին Զերոյ եւ բերկրեցայ ի սիրտ...»: Սուքիաս Եպս.ի ունեցած հովուական ձեռնարկը, վերականգնանցնելու հայ վանականութիւնը, միաժամանակ Ալիշանի անվերապահ աջակցութիւնը, գործակցելով ի շինութիւն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, կը մատնանշեն երկու հոգեւորականներուն սրտին մտահոգութիւնը ու համագործակցութեան ոգին:

ՄԱՄԲՐԻԷ ԵՊՍ. ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ, Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքի միաբաններէն է, որու հետ Ալիշան սկսած է թղթակցութիւն՝ 9 Օգոստոս 1887ին, խնդրելով նոյն վանքին Մատենադարանի կրիթկեան Զեռագիրներու Յիշատակարանները: Մամբրէ Եպս., միացած Սահակ

Եպս. Խապայեանի, որ Լուսարար էր եւ թանգարանապետ նոյն վանքին, գնահատելով եւ քաջալերելով Ալիշանի անձն ու գործը, խնամքով կ'ընդօրինակէն փափաքուած Յիշատակարանները եւ «եւ առաքեմք առ Զերդ Սուրբ Հայրութիւն, որ որքան հայրենասէր խանդիւ, ժրաջան աշխատասիրութեամբ՝ քամէք զհիւթս գրաւոր ծաղկանց եւ կազմէք պանս մեղու ախորժեկիս ի ճաշակ մտաց... մեզ որ սիրեմք զԶեզ եւ զարդիւնս մեղուաջան տքնութեանդ, անհնար էր զլանալ զխնդիր Զեր, զոր ահա կատարեցաք եւ զմիւսն եւս տակաւ կատարեսցուք»:

Բացի Յիշատակարաններէ, Ալիշան իր անձնական ծանօթութեան համար տեղեկութիւններ կը խնդրէ Ս. Յակոբ վանքի թանգարանը գտնուած կիլիկեան յիշատակներու մասին, որոնց լուսաբանութիւնը լիով կու տայ Մամբրէ Եպս.:

Օգտուելով փոխադարձ մտերմութենէն, Մամբրէ Եպս. Ալիշանէ կը խնդրէ տեղեկութիւն, գիտնալու համար թէ պատմութեան ընթացքին, Երուսաղէմի մէջ, ե՞րբ եւ որու ձեռքով շինուած են հայկական վանքերը: Երուսաղէմ բնակող Մամբրէ Եպս. այն վստահութիւնն ունի թէ Ս. Ղազար առանձնացած ճգնաւոր Ալիշան՝ կրնար պաշար հաւաքած ըլլալ Երուսաղէմեան հայկական արժէքներու նկատմամբ: Ալիշան պատասխանած ըլլալու է Մամբրէ եւ Սահակ Եպս.ներու հարցումին: Չունինք նամակին պատճէնը, այլ միայն ստացած նամակին վրայ նշած է պատասխանին թուականը, այն է «4 Հոկտ. 1887»: Տարիներ ետք, այն է 1896ին, Ալիշան հրատարակած է գրքոյկ մը. «Վասն վանորէից որ ի Ս. քաղաքն յԵրուսաղէմ, ըստ նախնեաց մերոց»: Անտարակոյս պատրաստած է՝ ընդառաջելու համար իրեն եղած հարցումին:

Երբ Մամբրէ Եպս. կը ստանայ Ալիշանի կողմէ իրր պարզեւ իրեն ղրկուած «Սխուան»ն ու «Շիրակ»ը, չի կրնար ծածկել իր հիացումը, եւ գրեթէ ապշած՝ կը գրէ Ալիշանի. «Ի թղթատելն իմ զ«Սխուան» եւ զ«Շիրակ», ակն յայտնի տեսի զի մեծագոյն ստտար եւ առաջնորդ միայն զՅիշատակարանս գրոց եւ արձանաց կալեալ էք. ընդ որ յոյժ զարմացեալ եմ՝ թէ զիա՞րդ այդպիսի խեցբեկոր նիւթոց կանգնեալ էք զայդ հրաշակերտ զարմանալի, որ քաջարուեստ ճարտարապետիդ գերազանց հանճարոյն է հաւաստիք»:

ՍՈՒՆԱԿ ԵՊՍ. ԽԱՊԱՅԵԱՆ, ապա Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Երուսաղէմի Ս. Յակոբ վանքի Լուսարար եւ մատենադարանապետ եղած շրջանին, յատկապէս 1887-1893 տարիներուն, ունեցած է թղթակցութիւն Ալիշանի հետ: Իրմէ ունինք երեք նամակ, բանասիրական հարուստ բովանդակութեամբ, գրուած մտերիմ եւ անկեղծ շեշտով:

Թղթակցութեան սկիզբը տուողը եղած է Ալիշան, 4 Հոկտ. 1887 թուակիր նամակով, միշտ ի խնդիր Յիշատակարաններու: Երկար լռութենէ ետք՝ Սահակ Եպս. կը պատասխանէ. «Զեր մի նամակին, չը գիտեմ ինչո՞ւ, չը պատասխանեցի ժամանակին, բայց իբր թանկագին յիշատակ կը պահեմ», ու յետ ներփակելու ութը Յիշատակարաններու օրինակութիւնը, մանուկի պարզութեամբ կը գրէ Ալիշանի. «Եթէ պիտանի լինին՝ բաւական մխիթարուած պիտի մնամ, իսկ եթէ բանի տեղ չ'անցնին՝ դարձեալ դոցա ընդօրինակութիւնը՝ նախորդ զանցառութեանս իբր քառութիւն պիտի համարիմ»:

Սահակ Եպս. ի երկրորդ նամակը, տարածուն եւ ընդարձակ, խառն է Յիշատակարաններու օրինակութեամբ, որոնց միայն սկզբնաւորութիւնը նշանակելով՝ զանց կ'ընենք ամբողջութեան հրատարակութիւնը:

Այս բոլոր օգնութիւններուն փոխարէն՝ Ալիշան իբր ընծայ ղրկած է «Սիսական» մը, որու յառջաբանին մէջ կը գրէ. «Սահակ Եպիսկոպոս Լուսարար Երուսաղէմի վանաց Ս. Յակոբեանց՝ այլ ազգ ձեռնառու եղեւ ինձ, փոքր ի շատէ, պատմական Յիշատակարանօք ձեռագիր մատենից, էր որ իմ խնդրելով եւ էր որ իւրով ինքնայօժար նուիրմամբ. վասն որոյ եւ յայտնապէս շնորհ ունիմ նմա եւ կալցէ մատենան ի ձեռին նորա»:

ԳԷՈՐԳ. ԵՊՍ. ԻԻԹԻԻԺԵԱՆ, որ կը ստորագրէ «Եպիսկոպոս Հայոց Եւրոպիոյ», 1901ին, Մխիթարեան Միաբանութեան հիմնարկութեան երկուհարկաւորման հանդէսներուն մասնակցելու համար՝ անձամբ ներկայ կը գտնուի Վենետիկ, ճանչնալով Ալիշանը, յատկապէս անոր հեզ եւ խոնարհ սիրտը, կը սքանչանայ, ու Մարտիրոս Ղարաբի կը գրէ նամակը՝ որ ստորեւ կը հրատարակենք:

Գէորգ Եպս. իր տպաւորութիւնները հաղորդած է էջմիածնի Կաթողիկոսին, Խրիմեան Հայրիկի, «որ այնքան ջերմագին սիրով սրէ զձեզ եւ սիրի ի ձէնջ»:

Բացի վերոյիշեալ եպիսկոպոսներէն, Ալիշանի քահանայական յիսնամեակին առիթով հեռագրած են՝ Մաղաքիա Պորթ. Օրմանեան եւ Խորէն Արքեպս. Գալֆայեան, որոնց Ալիշան պատասխանած է համառօտ նամակներով:

Աւելի ուշ, Ալիշան նամակ մը ընդունած է Գարեգին Վրդ. Յովսէփեանէ, ապա Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, որու պատասխանած է 2 Մայիս 1898ին: Նամակին բովանդակութիւնը Ալիշան համառօտած է սա խօսքերով. «Գարեգին Վ. Յովսէփեան, էջմիածին, ծախք տպագրութեան մանրանկարուց»:

Սակայն առանձին յիշատակութեան արժանի է այն սերտ կապը եւ սրտի ջերմիկ յարաբերութիւնը՝ որ կար Հայոց Նահապետ Ալիշանի եւ

Հայոց Հայրիկ Պրիմեանի միջեւ: Ալիշանի դիւանին մէջ Պրիմեանէ կը գտնենք միայն մէկ նամակ, գրուած 7 Օգոս. 1864ին, որ հրատարակած ենք անցեալին (Բազմ. 1970, էջ 312-313):

1884ին, երբ Ալիշան կը կարօտի նորանոր Յիշատակարաններու եւ կը դիմէ իրեն, այն է առ «Գերապատիւ Տէր եւ գովելի Գլուխ», կ'ակնարկէ անցեալին՝ ըսելով. «յիշեցես զվաղ ուրեմն թղթակցութիւն մեր», այն տպաւորութիւնը գործելով՝ թէ աւելի ստէպ եղած է իրարու միջեւ գրաւոր յարաբերութիւնը:

Պրիմեան Հայրիկ, իմանալով Ալիշանի մահը, երկար ու ընդարձակ մենագրութիւն մը կը նուիրէ անոր յիշատակին, յայտնելով իր համակրանքն ու սէրը, սրտին ներքին զգացումներն ու յուզումները: Գրութիւնը աւարտելով սա խօսքերով. «Ութսունամեայ Նահապետէն առ Նահապետն ձօնեալ, որ քան զիս վաղ մեռաւ. Տէրն այսպէս կամեցաւ որ Հայրիկ ողջ մնար, զի պիտոյ էր մի այլ Նահապետ՝ որ ողբայր իւր սիրեցեալ Նահապետին մահը» (Բազմ. 1902, էջ 349-354):

Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ

1

Գերապատիւ Տեառն Ղեռնդայ
Հոգեշնորհ Վարդապետի Ալիշանեան
ի Քրիստոս ի յոյսն ամենից
սիրալիր ողջոյն

Զպատուական երկասիրութիւնդ նորոգ զհաւաքածոյ պատկերացոյց տեղագրութիւն «Շիրակ»այ, զչնորհեալն ի Զէնջ, ընկալայ մեծաւ շնորհակալութեամբ, ուշով ընթերցայ զինամով աշխատասիրութիւն պատուականագոյն Եղբօրդ:

Յիւրաքանչիւր տող գրոցդ, ընդ խորին հմտութեանդ, փայլէ հայրենասիրութիւնդ պայծառ:

Աղօթեմ միշտ առ Աստուած՝ շնորհել Գերապատուութեանդ աւուրս երկարս եւ զեղանահւս¹, որով կարասիք յաւարտ հասուցանել զեղեալն Զեր ի մտի զբովանդակ տեղագրութիւն մշտաշարժարն Հայաստանի, որոյ բնիկ եւ վայրավատին որդիք շնորհապարտ դաւանելոց

1. Բնագիրին մէջ գրուած է յստակ կերպով «զեղանահւս», որու իմաստը կը մնայ միջին:

են անտարակոյս զանձինս Զեզ, որ այնքան շնորհիւ պայծառացուցանէք՝ մինչեւ զաւերակա իսկ նորին:

Ա՛յսպէս ընդ միշտ մաղթելով

Մնամ աղօթակից
Ներսէս Եպիսկոպոս²

1881 - ՌՅԼ

Դեկտեմբերի 14

Ի Խազիւղ, Կ. Պօլսոյ

2

Գերապատիւ Տեառն Ղեւոնդայ

Պատուական Եղբօրն

Ողջոյն ի Քրիստոս, ի յոյսն բնաւից

Ընկալայ զտողեալդ սիրալիր գիր ի 10 Յունուարի այս նոր տարւոյ: Իմ բանք քաջալերականք տկար են յոյժ եւ աննշան՝ առ Զերարժանաւորութեամբ, զի յոգունս վաստակեալ՝ մեծաց եւ փառաւորագունինց արժանի էք զըրուտեաց եւ ներբողենից:

Իմ չէ՛ ինչ արարեալ վասն սիրելի Ազգի, զի չէի իսկ կարող առնել ինչ. այլ սէր նորա մեծ է յիս, տոշորիմ նովաւ, ծառայ անպիտան, զոր ինչ կարացի՝ հազիւ թէ կատարեցի:

Զվիճակազիր զոր բաղձայք ունել՝ չէ կատարեալ ինչ. ի հալածանս եւ ի վերահաս աղէտս՝ հազիւ մարթացաք այսչափ ինչ ունել: Զհամառօտութիւն նորա զաղղիւրէն՝ յանձն առնեմ հարազատիդ, յղել առ Զեզ. իսկ զընագիր հայերէնն՝ որ երկար է յոյժ, յանձնեմ Մկրեան Տէր Յովհաննէս Աւագ քահանայի՝ ընդօրինակելով առաքել առ Գերապատուութեանդ³:

Կրկնելով զմաղթանս իմ առ Աստուած վասն բարեբաստիկ կենացդ եւ արեւշատութեան.

Մնամ խոնարհ աղօթակից
Ներսէս Եպիսկոպոս

9/21 Յունուար 1882

2. Նամակը գրուած է քարտուղարի գրիչով. ինքնագիր է միայն ստորագրութիւն «Ներսէս Եպիսկոպոս»: Ալիշան այս նամակին պատասխանած է 10 Յունուար 1882ին, նշելով համառօտութիւններու տետրին մէջ նամակին նիւթը. «Շնորհակալութիւն վասն հաճութեան ընդունելոյ գՅիրակ: Խնդրեմ զնոր վիճակագրութիւնս՝ եթէ պատշաճ եւ պիտանի համարի վասն տեղագրութեանս»:
3. Պոլսոյ եւ զաւառի հայութեան վիճակագրութիւնը ներսէս Պարք. մաս առ մաս զրկած է Ալիշանի, ֆրանսերէն համառօտութիւնը՝ պոլսաբնակ Սերովբէի, Ալիշանի եղբօր միջոցով, իսկ ընդարձակ հայերէն բնագիրը՝ Տէր Յովհաննէս քհյ. Մկրեանի ձեռքով: Սա վերջինս Ալիշանի գրած է շատ մը նամակներ, որոնք յաջորդաբար պիտի հրատարակենք:

3

Գերապատիւ Տեառն Ղեւոնդայ Վարդապետի
Պատուական եւ սիրեցեալ եղբոր
ողջունիւ ի Քրիստոս

Զ'ի 13/25 Փետրուարի առաքեալդ սիրագլիծ նամակ⁴ բերկրու-
թեամբ ընկալեալ՝ փառս ետու Նախախնամողին, որ պահպանէ Ձերդ
Գերապատուութիւն, ի մխիթարութիւն ամենայն Հայոց՝ որ ի սփիւռս
աշխարհի, ամենայն հայորեար հրճուին եւ խայտան երգովք, տաղիւք
եւ հայրենասիրական գրուածովք Ձերովք, զի Դուք գողտիկ ոճով եւ
իբրեւ հայրենեաց սոխակ՝ գեղեցիկ իմն գեղգեղէք զնախնեաց վէպ-
յուշք Ձեր եւ յուշիկք՝ յուզեն զոգիս Հայոց, եւ տեղեկագրութիւնք
ծրագիրք աշխարհացոյցք Ձեր՝ հրահանգեն զամենեսին: Սիրեմք
զՔեզ՝ իբրեւ զբաջարուեստ նկարիչ, իբրեւ զհայրենեաց պարծանք
աշխարհագիր, իբրեւ հոգեխօս քերթօղ, իբրեւ ճշմարիտ Հայոց որդի:
Սիրեմք զքեզ, զի յաճախակի տեղեկագրովք՝ ծանուցանէք մեզ զոր-
քանութիւն աւերածոյ հայրենեաց եւ յաշխարհ ամենայն հոչակէք
զՀայաստան: Անբուն պահպան Հայրենեաց՝ օրհնեսցէ զՁեզ եւ պահ-
պանեսցէ զերդ բիբ ական եւ կարօղ իցէք Տերամբ եւ շնորհիւ Տեառն
Աստուծոյ Հայաստանեայց յամբոկ հասուցանել զերկասիրութիւնս
Ձեր, զորս մտադիր էք ի լոյս բնծայել, եւ մեք մերովսանն յօժարիմք
առնել ըստ բաղձանաց Ձերոց: Տեսաք արդէն զշնորհեալն ի Գերա-
պատուութենէդ զնկարագիր Սկեւռայ Ս. վանացն. ական ունիմք տե-
սանել եւ զայլսն՝ զարդիւնս հմուտ գրչի Գերապատիւ Եղբօրդ

Միշտ բարեացակամ
Ներսէս Եպիսկոպոս
Վարժապետեան

5/17 Մարտ 1884

Կ. Պօլիս⁵

4. Երկու տարուան լուսթենէ մը ետք, Ալիշան դարձեալ կը գրէ Ներսէս Պատրիարքի,
13 Փետր. 1884ին. նամակին բովանդակութիւնը այսպէս համառօտած է իր տետրակին
մէջ. «Ննդրեով Յիշատակարանս յէջմիածնէ, զորոյ ցանկ առաքեմ ի ձեռն Գէորգ
Ապտովաչի. գրելով եւ առ Սերովբէ Ալիշան»:
5. Ներսէս Պարք. ի ինքնագիր այս նամակին ստորեւ, Ալիշան նշանակած է տուած պա-
տասխանին թուականը. «Պտ. 23 Յունիս 1884», իսկ համառօտութեան տետրին մէջ
կը նշէ բովանդակութիւնը. «Շնորհակալութիւն վասն Յիշատակարանաց էջմիածնի.
թէ հաճի եւ շնորհաւորի վասն Կաթողիկոսութեան»:

4

Գերապատիւ Եղբայր ի Քրիստոս

Զպատուական նամակ Սրբութեանդ⁶ եւ զօրինակն գրուածոյն զՍկեւռասայ վանաց, նոր գործ բազմագործ եւ լիարդիւն գրչիդ Ձերոյ, խնդութեամբ սրտի ստացեալ եմ ընդ ձեռն Տեառն Համազասպայ խոհեմազարդ միաբանակցի պատկառելի Ուխտիդ, առ որ եւ զամ յայտնել Ձեզ զլիաբերան շնորհակալութիւն իմ:

Յօրինակել տալ զՅիշատակագիրս ձեռագիր մատենից՝ ոչինչ բնաւ դանդաղիմ, այլ մանաւանդ թէ մտադիւր յօժարութեամբ բերայց ի կատարած բարեփափագ յանձնարարութեան Գերապատուութեան Ձերոյ, եթէ Հայրն Համազասպ բարեհաճեցի ելանել ի շէնս եւ յաւանս Վիճակիս, ուր ձեռագիրք իցեն: Թէպէտեւ՝ որչափ հնարաւոր եղեւ ինձ գիտել եւ դիտել յուղեւորութեանս, զոր յանձն առի յանցելում ամի յայցելութեան մեծագոյն մասին լայնատարած Վիճակիս, միայն յԱխալցիսայ եւ ուրեք ուրեք ի գաւառին Ախալքալակայ գտանին ձեռագիրք, ընդ գաղթականին փոխադրեալք ժողովրդեանս ի Կարնոյ:

Եթէ Հօրն Համազասպայ չներիցեն աւուրք մնալոյ ի կողմանս եւ ի խնդիր Յիշատակարանաց ելանելոյ, յայնժամ մարթ է գալլ ոմն նշանակել ի նոյն գործ, միայն յետ բազում ամսոց թերեւս, զի այժմու հանգամանք ծանրացեալք ի վերայ կովկասայնոցս՝ չտան հնարաւորութիւն յիրիդ կատարումն լինել ձեռնամուխ:

Ի հաւաստիս խորին յարգանացս եւ բարեմաղթու եղբայրակցութեան իմ առ Ձեզ

Խոնարհ աղօթակից
Արիստակէս Եպս.⁷

Ի 6 Մարտի 1885 ամի

Ի Տփլիս

6. Ալիշան է որ սկիզբ տուած է թղթակցութեան, գրելով Արիստակէս Եպս.ին, 24 նոյմբ. 1884ին, որու բովանդակութիւնը այսպէս կը նշէ իր տետրակին մէջ. «Արիստակէս Սեղրաք. Վրահայոց. վասն Յիշատակարանի ձեռագրաց. առաքեմ Սկեւռայ՝ ի ձեռն Հ. Համազասպայ»:

7. Այս եւ յաջորդ նամակը գրուած են իրարմէ տարբեր երկու քարտուղարներու գրիչով, որոնց ստորագրած է «Արիստակէս Եպս.» եւ «Աղօթակից Արիստակէս Եպս.»:

5

Գերապատիւ Տէր
Տէր Ղեւոնդ Վարդապետ Ալիշան
ի վեցնեալիկ

Զպատուական նամակ Ձեր, զտողեալն ի 12 Փետրվարի անցելոյ, ստացայ ուրախութեամբ սրտի, որում ի պատասխանի փութամ ի ծանուցանել Գերապատուութեան Ձերում՝ թէ զնուէր Ձեր թանկագին, զ«Միսունա», ստացեալ իմ արդէն ի ձեռանէ Տեառն Համազասպայ Սափարեան, միաբանի բարեջան Ուխտիզ, որում եւ փոխարինեմ զանբաւ շնորհակալութիւն իմ:

Առաքեալ առ Ձեզ Յիշատակարանք եթէ երեւին ձեռագիր Աւետարանաց միայն, այնու աղագաւ է, զի ի յիշատակեալ կողմանս միայն եւեթ Աւետարանք երեւեցան պահեալք յեկեղեցիս, զայլ մատեանս զուն ուրեք պատահեցաւ մեզ տեսանել յայցելութեան մերում, եւ որք յերեւելոցն կրէին զՅիշատակարան՝ չթողան անտես: Որպէս կանխօրէն ծանուցեալ եմ, ձեռագիրք, չեւ եւս օրինակեալ Յիշատակարանօք, մնան ի Սանահին եւ ի Հաղպատ եւ ի գիւղօրայս Լօռոյ գաւառի, առ ի չգոյն ի կողմանսն վստահելի օրինակողի. եթէ յաջող ընծայիցեն դէպք եւ ժամանակ՝ օրինակել տալ եւ առ Ձեզ առաքել՝ ոչ բնաւ դանդաղեցայց:

Ի հաւաստիս խորին եւ անկեղծ յարգանացս առ Ձեզ՝

Մնամ աղօթակից
Արիստակէս Եպս.

յճճ Փետրվարի 1886 ամի
Ի Տփլիսիս

6

Գերապատիւ Տէր Ղեւոնդ Վրդ. Մ. Ալիշանեան
Արդիւնաշատ Սուրբ Հայր

Նոր տումարի յ9 Ապրիլի ցանկալի նամակիդ՝⁸ կը պատասխանեմ այսօր յ9 Ապրիլի հին տումարին:

8. Գարեգին Վրդ. Սրուանձտեանց 1879ին հրատարակած է «Թորոս Աղբար Հայաստանի ճամբորդ» հատորը, ուր կան բազմաթիւ Յիշատակարաններ եւ տեղագրական ծանոթութիւններ: Ալիշան ստանալով երկրորդ հատորը, 9 Ապրիլ 1885 թուակիր նամակով՝ կը խնդրէ ունենալ գիրքին մէջ կիսատ հրատարակուած Յիշատակարաններուն մնացած մասերը: Ալիշանի այս նամակները ամբողջութեամբ հրատարակած է Ս. Շտիկեան, «Ղեւոնդ Ալիշան, նամակներ» հատորին մէջ, Երեւան, 1969:

Կարի մեծ ուրախութիւն կը պատճառէ ինձ, Հայր անգուգական, Ձեր պատուական գիրն, որոյ ամէն մէկ բառն եւ տողը կ'ազդեն յիս շնորհք, խրախոյս եւ օգուտ: Եթէ կարող եղեր եմ իմ շնչին վաստակովս գոհութիւն պատճառել Ձեզ՝ երջանիկ եմ:

Շնորհակալութեան անարժան եմ, սակայն օրհնութեանցդ՝ յաւէտ կը փափագիմ, ջերմագին համբուրելով Հայրական աջը:

Կիլիկիոյ տեղագրութեանդ տեղեակ են բազումք եւ անհամբեր կ'սպասուի, որոյ մէկ մասը Սկեւոյ վերաբերեալը՝ շնորհած էիք ինձ «ի քաղցր ճաշակ»։ ճաշակեցի եւ տեսի զի քաղցր էր:

Այդ առթիւ Ձեր «ծածուկ փափազը կ'իմացնէք» ինձ հետաքննել այն աշխարհը: Ես յայտնապէս կը փափագիմ, Հայր, թէպէտեւ գոհացուցիչ ալ չ'կրնամ լինել, բայց իբրեւ ուխտս անձինս ունիմ, երկիցս պատրաստուեցայ եւ չյաջողեց Աստուած: Կրօնաւոր ենք եւ հնազանդել պարտինք, ուստի իմ ուզածս չե՛ն տար, այլ յաճախ այլեայլ պաշտօններու կը զրկուիմ. միեւնոյն ժամանակ՝ բանասիրական վաստակներ ալ կ'ունենամ: Ուրեմն, եթէ պարապ մնամ, կամ պաշտօն մը պատահի՝ Կիլիկիա պիտի երթամ Աստուծով: Բայց ո՛րքան բախտաւորութիւն էր, եթէ Աստուած Ձեզ առաջնորդէր, եւ որ շատ հեռի եւ դժուար ալ չէ:

Հրատարակածս Յիշատակարանացը պակասները ուզած էիք: Ձեռագիրներս բզիկ բզիկ ըրած էին, եւ շատերն անհետ եղած էր գրաքննիչէն եւ տպարանէն. բայց մի քանին գտայ, որոց պակասն օրինակեցի եւ կը ներփակեմ: Որքան կը յիշեմ՝ մնացելոց մէջը այնքան կարեւոր բաներ չեն պակաս մնացեալները. թէպէտ շատ փանացի որ գտնայի, օրինակէի, չկրցի:

Գանք միւս զիտողութեանցդ, զորս գոհութեամբ ընթերցայ. միայն «Ակլ»այ մասին ներեցէք այժմ, մինչեւ աղէկ ուսումնասիրեմ:

Իսկ 416 երեսի թուականն Ձեր գրածին պէս ՉՁԵ է, տպագրական սխալ է, զոր թէեւ քանիցս ուղղեցի՝ գրաշարք նոյնը թողած են եւ տպագրած, եւ ես Ձեր գրելով՝ ահա կը տեսնամ կրկին:

433 երեսի «Պերճ» անապատն՝ ձեռագրի մէջի տողաշարին գրուած էր «Պերճեր», բայց տողէն դուրս «Պերճ» էր գրուած:

ՌՃԲ թուականն եւ Անանիա Կաթողիկոսը՝ օրինակեալն ճիշտ է, եւ ես զիտամբ չուղղեցի զայն: Թերեւս անուանեալ միայն լինի այդ անունով մէկը, որոյ օրինակը ասկէ քսան տարւոյ չափ առաջ տեսանք: Վանայ Գաբրիէլ Եպս. կը կառավարէր զԱղթամարն, բայց Էջմիածնի Ներսէս Կաթողիկոսն չթոյլատրեց որ օծուէր, սակայն եւ այնպէս կաթողիկոսի տիտղոս գրողներ կային Գաբրիէլի անուն: Իսկ եթէ անգոյ է՝ յայտնի սխալ է եւ տարեգրութեանց չիտթ չ'պատճառեր:

Նորատունկեան Գաբրիէլ Էֆէնտի, զոր կը ճանաչէք, եւ կանխաւ գիր ալ գրած էք, ինքն չափազանց զբաղեալ լինելով, իմ միջոցաւ կը համբուրէ Ձեր աջը, ներողութիւն կը խնդրէ որ չէ կրցեր պատասխանել

Զեղ, եւ իր քովն ունի Զէյթունի եւ շրջակայից քարտէս մը, զոր 1879ին յօրինած է անգղիացի Զէմսայթ սպայն. եթէ պէտք կու գայ Զեր ձեռք եղած Կիլիկիոյ տեղագրութեան՝ յօժար է զրկելու Զեղ:

Նաեւ մեր Հայրենակից Փիրզալէմեան Ղեւոնդ Վ., որ շատ Յիշատակարաններու ընդօրինակութիւններ ունի քով, եւ ցարդ Հյալոդեցաւ Հրատարակել, կը խոստանայ Կիլիկիոյ վերաբերեալներէն օրինակ մը զրկել Զեղ, եթէ պէտք ունիք: Ես ըսի որ ցանկ մը կամ Համառօտութիւն պատրաստէր. եթէ լրացուցած է՝ այսօր կ'ստանամ եւ Զեր հասցէին կ'ուղղարեմ այն ցանկը. բայց «Ես շատ յոգնած եմ անոնց վրայ, ըսաւ, փոխարինութեամբ կու տամ»: Իսկ թէ ի՞նչ է փոխարինութիւնը՝ դեռ բան մը չէ ըսած⁹:

Համբուրելով զաջ Զեր Հայրական,

Մնամ կարօտ օրհնութեանցդ
Գարեգին Վ. Սրուանձ (տեանց)

Յ. Գ.

Փիրզալէմեանը վերջին անգամ տեսայ որ յայտնեց թէ չ'պիտի կրնամ Համառօտել կամ օրինակել այն Յիշատակարանները, ուստի ներողութիւն¹⁰:

Նոյն

9 Ապրիլ 1885

Կ. Պօլիս

7

Գերապատիւ Տէր

Հ. Ղեւոնդ Վրդ. Ալիշան

Վեներտիկ

Հա՛յր Սուրբ

Տրապիզոնի Հայք առանձին ընտանութիւն մը կը տածեն պատուարժան Միաբանութեան Ս. Ուխտիդ Հետ, եւ առ այս կը նկատեմ թէ

9. Ղեւոնդ Վրդ. Փիրզալէմեան, Սրուանձտեանցի ձեռքով Ալիշանի զրկած է չորս Զեռազիրներու Յիշատակարաններ, ու մերժած է աւելին զրկել: Յաջորդաբար Փիրզալէմեան Պոլսոյ մէջ Հրատարակած է իր հաւաքածոն՝ «Նոտարք Հայոց» վերնագրով:
10. Նամակի բնագրին վրայ Ալիշան նշած է տուած պատասխանին թուականը, իսկ բովանդակութիւնը նշած է Համառօտութեան տետրին մէջ. «30 Ապր. Գարեգին Վ. (Մեծարդոյ, բարեջան), խնդրելով 3 Յիշատակարանս ի Փիրզալէմէն: Առաքեմ ոսկէտիպ զրամոց»: Ալիշանի այս նամակը հրատարակուած է ամբողջութեամբ (Շտ. էջ 97-98):

ուներն արդարեւ այդպէս լինելու պատճառներ եւ իրաւունք, որք եւ Զեզ քաջածանօթ գոլով՝ աւելորդ է բացատրել:

Իմանալով նաեւ թէ Զեր Հայրութիւնը կը խօսի ինձ հետ թղթով եւ սիրով, յաճախ կը յիշատակուի Զեր անունը. այս առթիւ խնդիրներ եւս կը յանձնեն ինձ, որոց համար կ'ուզեն որ միջնորդեմ առ Զեզ, բայց չէի համարձակեր:

Իսկ այժմ պարտաւորեալ ի մեծ թախանձանաց բազմաց, կը համարձակեմ աղաչել զԶեզ, Հայր պատուական, որ եթէ հնար է մի ձրի աշակերտ ընդունել Մուրատ – Ռափայէլեան վարժարանի մէջ, Արմենակ Ճօրճեան, 13ամեայ որը, ծնեալ ի Կ. Պօլիս. այժմ կ'ուսանի Գատըզեղի Ազգային վարժարանին մէջ: Իւր զասերն են՝ հայ, թուրք եւ զաղղ. լեզուներ, աշխ(արհազրութիւն) եւսյլն¹¹:

Եթէ յաջողի Զեր շնորհիւ այս շնորհքը, բարեհաճիք երկտողիւ ծանուցանել նուաստիս կամ Արգոյ Հ. Մինաս Վրդ.ին¹², յորմէ իմանալով՝ հարկ եղածը պատրաստուի, որպէսզի Սեպտեմբերէն յառաջ տեղը հասնի:

Վաղը կ'ուզեւորինք ի Սուրբ Էջմիածին. նահապետիդ ողջոյնը պիտի տամ Մասիսին¹³:

Սուրբ աղօթից Զեր ապաստան
Գարեգին Վրդ. Սրուանձ(տեանց)

15 Մայիս 1886

Տրապիզոն

8

Գերապատիւ Տէր

Բազմարդիւն Հայր

Յարգազիր մեծարանօք ընկալալ զշնորհազիծ նամակ¹⁴ Գերապատիւ Տեառնդ, ետու զայն ի գործս Հոգաբարձութեան թեմական

11. Ալիշան կը պատասխանէ 22 Յուլիս 1886ին. «Փափագէի՝ այլ ոչ յաջողեցալ ընդունելի ընել զառաջարկեալ Արմենակդ ի վարժարանի Վենետոյ, արդէն լրացեալ ըլլալով թիւ ընտրելոցն, ինչպէս իմացուց Տեսուչ վարժարանին, որոց համար եւ յատուկ ընտրող խաւրուեր էր ի Պօլիս» (Շտ. 109):

12. Հ. Մինաս Վրդ. նուրիխանեան, տրապիզոնցի, Մխիթարեան միարան (1854-1929):

13. Ալիշանի պատասխան նամակը, գրուած 22 Յուլիս 1886ին, հրատարակուած է (Շտ. էջ 108-109):

14. Երեւանի թեմական վարժարանի մը յօրելեանին առիթով հրատարակուած հատոր մը զրկուած է Ալիշանի, հաւանաբար Սուքիաս Եպս. Պարզեանի ձեռքով, որու պատասխանած է Ալիշան՝ 10 Մայիս 1889ին: Ալիշան այսպէս կը համոռոտէ իր գրած նամակին բովանդակութիւնը. «Մայիս 10. Սուքիաս Եպս. Պարզեանց, Երեւան. Շնորհակալութիւն վասն գրոց Յօրել. զպրոցին: Խնդրեմ զկարգ Եպ.աց Երեւանի»:

դպրանոցի Վիճակիս, իբրու հաւաստի թարգման հայրագործով սրտի Ձեր սիրոյն՝ առ կրթութիւն ազգային մանկտւոյն:

Իսկ ի ձեռս բերեալ զցուցակ փոխանորդաց Թեմին Երեւանայ, հանդերձ ժամանակօք պաշտամանց նոցին, ընդ սմին փութացուցանեմ առ բաղմարդիւն Հայրդ:

Հնովանաւորութիւն աջոյն Բարձրելոյ հայցելով ի գլուխ Տեառնդ, ի զօրավիզն եւ ի քաջալեր հանրօգուտ վաստակոցդ գրաւոր, մնամ Ձերոց մաքուր մաղթանաց անձնատուր¹⁵

Խոնարհ աղօթակից
Սուփաս Եպիսկոպոս

քիւ 322

ի 19 Մայիսի 1889 թ.

Երեւան

9

Բարձրապատիւ Հայր

Գեորգիմակ վաստակաւոր

Սրբազան Առաջնորդ Վիճակին Շամախոյ՝ Մեսրովպ Արքեպիսկոպոս Սմբատեանց, գրութեամբ ի 15 անցեալ Յունվարի, համարաւ 25, յանձն արար ինձ խնդրել զթոյլտուութիւն ի Վեհափառ Հայրապետէ՝¹⁶ եւ ըստ ցուցակին յղելոյ ի ձէնջ, տալ արտագրել զՅիշատակարան քսանեւերկու հատոր ձեռագրաց Մատենադարանի Աթոռոյս՝ զորս առաքել առ Գերապատուութիւնդ: Հուսկ ուրեմն, Պարոն Կարապետ Կոստանեանց յաւել ի թիւն՝ զայլ եւս հինգ օրինակս, ըստ ցուցման Տեառնդ:

Ստաղիւր սիրով յարգելով զյանձնարարութիւնս Նորին Սրբազնութեան եւ Պարոն Կարապետի՝ զհետազօտեալս ի խնդրոյ բարձրապատուութեանդ, յղեմ ահա զՅիշատակարանս քսանեւեթն ձեռագրաց՝¹⁷

15. Նամակը գրուած է քարտուղարի գրիչով: Սուփաս Եպս-ին է միայն ստորագրութիւնը:

16. Նոյն տարին Էջմիածնի Կաթողիկոսն էր Մակար Ա. Թեղուտցին:

17. Այս Յիշատակարանները ներկայիս կը պահուին Ս. Ղազարի Մատենադարանի թիւ 2814 գրչագրին մէջ, առանձին պրակով:

եւ մնամ անխոնջ վաստակաւորիդ Հայրենեաց տեղագրութեան եւ բարձուաճանաց նորայն գրականութեան¹⁸

Յոնարհ աղօթակիրց
Սուրբաւ Եպիսկոպոս

ի 12 Փետրվարի 1891 ամի
Ի Սուրբ Էջմիածին

10

Ամենապատիւ Տէր

Պարոն Կարապետ Կոստանեանց յանձն արար ինձ ի ձեռս բերել զյատակագիր շինութեան վանացն Ստաթէի, զցանկ անուանց վանահարցն նոյն եւ փոխանորդաց հօտին Սիւնեաց եւ զարձանագրութիւնս նշանաւոր հաստատութեանց, զորս յղել բազմաշխատ վարդապետիդ¹⁹ :

Բարեչնորհ Փոխանորդ վանահայր Տաթեւու, գրութեամբ ի 6 ամսոյս, առաքեաց զցանկ յաջորդացն՝ ի 1833 ամէ ց1891, զարձանագրութիւնս զանգակաց, զտանց, զաւթի եւ մատրանն Գրիգորի Տաթեւացւոյ, յայտնելով զվիշտ վասն չգտանելոյն զմականակ տաճարին: Զայսոսիկ յիսկականին շնորհ ունիմ մատուցանել ի բարեկատրութիւն Հայրութեանդ:

Գերապատիւ Տէր, բաղդաւոր լինելով զմերձաւոր ընտանութիւն ունիլ ընդ արժանայիշատակ Հայր Սարգիս Վրդպ. Թէոդորեան եւ ընդ Սրբազան Գաբրիէլ Արքեպս. Այվազեանց, բազմիցս լուեալ եմ զովեստ զկանոնաւոր նիստուկացից Միաբանութեանդ Ս. Ղազարու եւ զհրահանգաց վանական կառավարութեանն: Յատկապէս աղաչեմ զԳերաշնորհ Հայրդ, ուրախ առնել զիս՝ առաքմամբ լիակատար հրահանգի եւ կանոնադրութեան Միաբանութեան վանացդ ի ձեռնարկութիւն յառաջիկայ պէտս մշակութեան կանոնաց՝ ի պէտս ընդհանուր վանօրէից Ռուսահայոց, որք չունին զնշմար ինչ վաղնջական ի հրահանգութեան Ուխտից իւրեանց:

18. Ալիշան պատասխանած է նամակին՝ 23 Մարտ 1891ին, շնորհակալութիւնս յայտնելով ստացած Յիշատակարաններուն համար, խնդրելով ուրիշներ, ցոյց տալով պատրաստակամութիւն հատուցանելու փոխարէնը: Նամակին բովանդակութիւնը համառօտած է սա բառերով. «Շնորհակալութիւն վասն 3 Յիշատակարանաց: Խնդիր այլոց: Զի՞նչ փոխարէն»:

19. 24 Մարտ 1891ին Ալիշան գրած է Կարապետ Կոստանեանի. «Յիշելով զՏաթեւ, անշուշտ յէջմիածին կան գիտացողք Տաթեւու վերջին Առաջնորդաց կամ յաջորդաց կարգն եւ անուններն, այս դարուս: Եթէ կարենաս տեղեկանալ եւ տեղեկացնել՝ շատ լաւ. եւս առաւել եթէ այն վանաց յատակագիրն (պլան) ալ գտնուի, զուցէ հիմա նորոգութեան պատճառաւ հանած» (Շտ. 167):

Մաղթելով Ձեզ յԱստուծոյ զկատարեալ առողջութիւն, մնամ առ
 Ձերդ Գերապատուութիւն կատարեալ յարգանայ հաւաստեօք²⁰

Սոնարհ աղօթակից
 Սուրբա Նպիսկոպոս

Ի 20 Յուլիսի 1891 ամի
 Ի Սուրբ Էջմիածին

11

Գերապատիւ Սուրբ Հայր

Ընկալայ մեծարանօք ի 11 այսր Հոկտեմբերի զպատուական գրու-
 թիւն Ձերդ Գերապատուութեան, գտողեալն ի 20 նախանցեալ Սեպտեմ-
 բերի, հանդերձ Կարգաւ եւ Սահմանաւ Միաբանութեան սրբալիւօն
 Ուխտին Ձերոյ եւ բերկրեցայ ի սիրտ, զի հաւասարասէր հոգի եւ
 շրջանկատ ուղղութիւն կանոնացն՝ բազմօք սատարեսցէ մեզ ի խմբա-
 դրել զհրահանգ, յաղագս կառավարութեան Եղբայրութեանս մերոյ
 եւ այլոց վանօրէից կողմանցս, որք բնաւիմբ վերջացեալ գտանին ի
 հայրենատուրն օրինաց կրօնաւորութեան: Շնորհ մեծ ունիմ բազմաբ-
 դիւն Տեառնդ, որ խնամոտ հոգածութեամբ ծախեալ զանգիւն ժամանակ
 լընթերցումն ընդօրինակութեան տեսրակին՝ գտառս անգամ ի նոսին
 ուղղեալ էր:

Զբարեմաղթութիւնս վանահօրն Տաթեւու եւ զջերմին համրոյր
 շրթանցս ի վաստակասէր մատունսդ՝ յօրինող մեզ զմարգարտաշար
 հիւսուածս տեղագրութեան Հայաստանեայց, նուրիեալ անձկանօք
 Ձերդ Գերապատուութեան, մնամ հոգեկից Տեառնդ

Սոնարհ աղօթակից
 Սուրբա Նպիսկոպոս

Ի 14 Հոկտեմբերի 1891 ամի
 Ի Սուրբ Էջմիածին

20. Ալիշան այս նամակին պատասխանած է 2 Հոկտ. 1891ին, եւ համառոտութեան
 տեսին մէջ նշած է բովանդակութիւնը. «Սուրբա Նպս., յԷջմիածին. Կանոնք վա-
 նատան», այսինքն՝ զրկած է մեր Ս. Ղազարի վանքին կանոնները, ինչպէս յայտնի
 է Սուրբա Նպս.ի յաջորդ նամակէն:

12

Գերապատիւ

Տ. Ղեւոնդ Վարդապետ Ալիշան

Գերապատիւ Սուրբ Հայր

Յոյժ բարեբաղդ գտայ անակնկալ իմն առթիւ ընդունել զցանկալի նամակ Գերամեծար Հօրդ, գտողեալն յ9 Օգոստոսի²¹, որով առաջի առնէք մեզ խնդիրս ինչ. առաքել զպատճէնս Յիշատակարանաց ձեռագիր Աւետարանաց՝ զորս առաքեալ իցեն ի Կիլիկիոյ. մանաւանդ առաւել նախադաս համարիք փութով ստանալ զ«Պատմութիւն Խաչին Նունեայ», Անդրէի ասացեալ «Գովեստ ի Ս. Խաչն», «Պատմութիւն երանելեացն Թաթոյ» եւն.:

Յընդունիլն իմ զնամակ Սուրբ Հօրդ՝ Գեր. Սահակ Եպս. Սրբազան Եղբայրն մեր²², որ Լուսարարապետ եւ միանգամայն թանգարանապետ է Ս. Աթոռոյս, գործով գտանէր ի Յոպպէ, ուստի հարկ էր մնալ գալստեան Նորին Սրբազնութեան²³: Իբրեւ եկն, առաջի արարի նմա զնամակ Սուրբ Հօրդ, եւ նա յօժարակամ գտաւ ի խնդիր Ձեր եւ ինքնին խուզեալ եզիտ, զորս ահա օրինակեալ եւ խնամով բաղդատեալ՝ առաքեմք առ Ձերդ Սուրբ Հայրութիւն, որ այդքա՛ն հայրենասէր խանդիւ, ժրաջան աշխատասիրութեամբ, քամէք զհիւթս զբաւոր ծաղկանց եւ կազմէք պանս մեղու ախորժելիս ի ճաշակ մտաց: Երանի՛ Ձեզ, որ այդպիսի վիճակեալ կենաց պայմանի, ունիք ժամանակ, հնարս եւ առիթս ազնուական աշխատութեան. իսկ մեզ՝ տեղին եւ պայմանք կենաց, զործք եւ պաշտօնք խոշոր՝ զլանան պատաղիլ ի գործ, որ ազնուագոյնն է քան զամենայն գործս:

Մեզ որ սիրեմք զՁեզ եւ զարդիւնս մեղուաջան տքնութեանդ, անհնար էր զլանալ զինդիր Ձեր, զոր ահա կատարեցաք եւ զմիւսն եւս տակաւ կատարեսցուք:

Այլ ներեսցի՞ արդեօք եւ մեզ, Գերամեծար Հայր, խնդրել ի Ձէնջ ինչ փոխադարձ, որ, որպէս ճանաչեմք, առաւել ձեռնհաս էք եւ ունիք բազմազոյն դիրտութիւնս թէ՛ յարտաքին եւ թէ՛ ի ներքին աղբրեց. կամ արդէն իսկ շտեմարանեալ ի բազմահմուտ գանձարան մտացդ՝ ունիք ի պատրաստի: Այն է, խնդրեմք տալ մեզ տեղեկութիւնս, թէ ի հնումն

21. Ալիշան 9 Օգոս. 1887 թուակիր նամակով սկսած է թղթակցիլ Մամբրէ Եպս. ի հետ: Գրած նամակին բովանդակութիւնը սա բառերով համառոտած է իր տետրին մէջ. «9 Օգ. Մամբրէ Եպս. Մարկոսեան, Եմ., գրուածք Հ. Սիպոնի Վաննդ.։ Յիշատակարանք Կիլիկեանք»:

22. Սահակ Եպս. Խապայեան, որ յաջորդաբար թղթակցած է Ալիշանի հետ:

23. Երուսաղէմի Պատրիարքն էր Յարութիւն Եպս. Վեհապետեան, որ յնոյն թուականներուն կը գտնուէր Պոլիս:

քանի՞ փանորայք էին ազգիս՝ աստ յԵրուսաղէմ եւ ի չրջակայս, յորո՞ւմ ժամանակի եւ ո՞ր ձեռամբ կառուցեալ, եւ զայլ կարեւոր հանգամանաց նոցին. եւ թէ գտանի՞ արդեօք առ Զեզ գործ Անաստասայ Կաթուղիկոսի (թէ վանականի՞), որ հրամանաւ Համագասպայ Բագրատունոյ՝ եկն ի Ս. Երկիրս եւ գրեաց զվանսն Հայոց: Զայս խնդիր եթէ հաճեսջիք կատարել՝ առաքեսջիք յանուն Գեր. Սահակ Ս. Եպիսկոպոսի Սապայեան, Լուսարարապետի Ս. Աթոռոյս²⁴:

Իսկ այժմ խնդրեմք առաքել առ մեզ երկուս օրինակս բազմապատկեր «Սիսուան» եւ երկուս «Շիրակ» անուանեալ գրոց. մին յանուն իմ եւ միւսն յանուն Աստուածատուր Ս. Եպիսկոպոսի Տ. Յովհաննիսեան:

Ի Յովպէ գտանի Մեծ. Պ. Յակովբ Բասթալ Մուրատեան, պաշտօնեայ Աւստրիոյ Տէրութեան, յոյր ձեռն հասանէ մեզ անկորուստ: Զայստիկ գնոյ ստացուք, ուստի նշանակեսջիք զգլխսն եւ մեր փութով առաքեմք ի ձեռն նոյն պաշտօնէի գնչանակեալ գումարն:

ԶՍաթեայ գաւազանէն Հեթմոյ հարցանէք: Գոյ աստ փոքրիկ գաւազան եւ գիտեմք յաւանդութենէ՝ պարգեւեալ ի Հեթմոյ իրր գայիսոն իւր. սակայն չէ սաթ, այլ՝ ա՛յլ իմն նիւթ գորշագոյն, որ ի բնագիտաց համարի տուտն կամ մորթ ծովային կենդանւոյ իրիք: Իսկ պատկեր նորա չէ երբեք լուսանկարեալ:

Պատմութիւն Լեւոնի առաջնոյ կամ օրէնք նորին՝ ո՛չ գտանի առ մեզ ի թանգարանի վանացս. այլ թէ իցէ ի Պատրիարքական թանգարանի՝ ոչ ունիմք սակ ինչ, զի փակեալ եւ կնքեալ մնայ Պատրիարքարանն, մինչեւ ցզալուստ Պատրիարքին: Գոյ անդ եւ վէ՛մ մի Յիշատակարան Հեթմոյ, զոր եգիտ հնախոյզ ոմն գաղղիացի, Իքէրէք անուանեալ զեղջ, ի փլատակաց եկեղեցւոյ, զոր յետ պատերազմին կառուցեալ է նորին Հեթմոյ եւ գրեալ զայն Յիշատակարան:

Ողջունիւ յարգանաց եւ սիրոյ՝ միամ բարեացակամ Զերզ Գերապատիւ Հայրութեան²⁵

Խ(ոնարհ) ծառայ

Մամբրէ Եպս. Մարկոսեան

5 Սեպտեմբեր 1887

յԵրուսաղէմ,

Ի Ս. Յակովբ վան Հայոց

24. 1896ին Ալիշան հրատարակած է գրքոյկ մը «Վասն վանորէից որ ի Ս. քաղաքն յԵրուսաղէմ, ըստ նախնեաց մերոց»: Բնագրին վերնագիրն է. «Անաստասայ Վրդ. ի վասն վանորէից Հայոց որ յԵրուսաղէմ»: Միասին կայ նոյնին ֆրանսերէն թարգմանութիւնը: Այս գրութիւնն է որ Ալիշան զրկած է Սահակ Եպս. Սապայեանի, ինչպէս կը յատկուի յաջորդ նամակէն:

25. Այս նամակին Ալիշան պատասխանած է 4 Հոկտ. 1887ին, ինչպէս նշած է նամակին բնագրին վրայ. իսկ առանձին տետրին մէջ գրած է նամակին բովանդակութիւնը. «Հոկտ. 4. Մամբրէ եւ Սահակ Եպ. ունք, վասն բնօրինակութեանց: 2 Սիսուան եւ 2 Շիրակ»:

13

Գերյարգոյ Հայր

Տ. Ղեւոնդ Վրդպ. Մ. Ալիշանեան

Գերյարգոյ Սուրբ Հայր

Մեծաւ ուրախութեամբ ընկալայ զնամակ Ս. Հայրութեանդ եւ յետ աւուրց ինչ զգրեանսն: Ընկալաւ նոյնպէս եւ Գեր. Սահակ Եպս. զգրուածն Անաստասայ Վարդապետի եւ զթարգմանութիւն նորա²⁶, ընդ որս եւ զչնորհակալիս Զեր ընկալեալ սիրով՝ բաժանեցաք հաւասար, մխիթարեալ ընդ հաճոյական ընդունելութիւն դոյզն ծառայութեան մերոյ: Ընկալարուք եւ Դուք, ո՛ր Հայր, զչնորհակալիս մեր երկոցուն Եղբարց, մանաւանդ զիմն բազմապատիկ, վասն թանկագին նուէրիդ, զոր արժան էր ինձ գնոյ ստանալ, սակայն յարգելով զբարեհաճութիւն կամացդ՝ ընկալայ ի նուէր եւ ի յիշատակ զբազմաշխատ արդիւնս երկանց Զերոց զ«Սիրտուն»ն ցանկալի: Եւ զի դա փոխարինութիւն իմն է արդեանց թանկարանին, չէ՛ ինձ իրաւացի զիրաւունս թանկարանին սեպհականել անձին իմում, ուստի, յետ ընթեռնոյ՝ յանձնեցից անդ ի սեպհականութիւն վանացս:

Զեռագիրք մատենաք հայոց՝ թէ իցեն ի Պատրիարքական թանգարանին Յունաց՝ սուտ է կամ սխալ, զի գրեանք մեր ի վանս մեր են: Զայդ հարցանէր երբեմն եւ ոմն բարեկամ՝ այդպիսի բանիւք, որում դեռ չեմ պատասխանի արարեալ: Զի յաւուրց անտի եւ այսր, քանիցս, ի ձեռն այլեայլ անձանց հետազօտեալ եմ թէ՛ զՊատրիարքարանին եւ թէ՛ զՊաշիվանացն թանգարանս, ուր միայն գտաւ Գրիգոր Աստուածարանին յունարէն բնագիր, ի լուսանցսն սակաւ ուրեք հայերէն հատուածս ինչ թարգմանեալ ի յետին ժամանակ)ս, իսկ այլ մատենս ինչ՝ չի՛ք յերկոսին եւս Մատենադարանս, այլ գոն մատենաք վրացերէն եւ ասորերէն: Ուստի, կա՛մ Յոյնք թաքուցանեն ի մէնջ, կամ այլն այն ուսս անհմուտ զոլով լեզուի եւ զրոց մերոց՝ չփոթեալ է զվրացերէնն ընդ հայերէնին:

Իսկ այն թէ՛ գրաւ եղեալ իցեն անգր, յունական ամբարտաւանութեան իցէ թերեւս հնարեալ զբարանութիւն, զի վանք մեր զարդիս չունի երեք գրաւ եղեալ ոչինչ, ոչ ուրեք: Այլ թէ Յոյնք գրաւեալ իցեն երեք զգրեանս մեր, համարիմք յաւուրս հակառակութեան ծագաւորին ընդ վանորէից՝ փոքր ինչ ժամանակ բռնաբարեալ եւ զորս ի նոսին, ապա յետ խաղաղութեան՝ անգրէն դարձուցեալ: Իսկ թիւ հատորոց ձեռագիր մատենից են 1700:

26. Տե՛ս ծանօթութիւն թիւ 24:

Ի ծոց նամակիս ներփակեալ գտանէք տոմս մի 74 Փր. արժ., զոր ստացեալ յԽաղաղոց Հիւպատոսարանէ առաքեցի: Ի ստանալն Ձեր՝ ծանուսլիք մեզ ի միամտութիւն:

Ի թղթատելն իմ զ«Սիսուան» եւ զ«Շիրակ», ալն յայտնի տեսի զի մեծագոյն սատար եւ առաջնորդ միայն զՅիշատակարանս գրոց եւ արձանաց կալեալ էք. ընդ որ յոյժ զարմացեալ եմ՝ թէ զիա՞րդ այդպիսի խեցրեկոր նիւթոց կանգնեալ էք զայդ հրաշակերտ զարմանալի, որ քաջարուեստ ճարտարապետիդ զերագանց հանճարոյն է հաւաստիք: Զարմանօք եւ յարգանօք համակեալ՝ չը զլանամք ինչ ի խնդրելեացդ. այլ ցարդ դեռ չեզիտ ինչ յայնցանէ Գեր. Սահակ Սրբազան, որ յերկբայս անկեալ է, մի՞ գուցէ թիւք կամ անուանք վրիպակաւ նշանակեալ իցեն. այլ ոչ դադարի ի հետազօտելոյ. իսկ եթէ չը գտցէ աստ ի Մատենադարանի վանացս, համարելի է փակեալ ի թանգարանի Պատրիարքարանին:

Մաղթելով Ձեզ բարօրութիւն եւ մատուցանելով զերախտապարտ շնորհակալիս մեր²⁷

Մնամ խ(ոնարհ) ծ(առայ)
Մամբրէ Եպս. Մարկոսեան

21 Հոկտեմբեր 1887

յերուսաղէմ

Ի Վանս Հայոց Ս. Յակովբեանց

14

Գերապատիւ

Տէր Աեռնդ Վրդ. Մ. Ալիշան

Գեր. Ս. Եղբայր ի Քրիստոս

Ի վաղուց ստացեալ եմ զնամակ Ձեր²⁸, այլ զյապաղմանէ պատասխանոյն յուսամ ներողամիտ լինել Ձեր՝ իմումս անհոգութեան, զի զերկուսին հարցմունս Ձեր, բաղդատեալ ընդ երկուս ձառնութիւնս՝ գտաք նոյնպէս, առանց իրիք տարբերութեան: Զայդոսիկ բանս յառաջնումն եւ մեք յընդօրինակելն առաք ի նկատի, այլ ոչ կարացաք ստուգել ինչ, համարեցաք թէ Դուք ձեռնհաս էք իմանալ ի կարգէ բանիցն կամ գուշակել ինչ, ուստի ոչինչ ծանուցաք:

27. Այս նամակին Ալիշան պատասխանած է 15 Նոյեմբեր 1887ին, որու բովանդակութիւնը այսպէս կը համառօտէ. «Ստուգել երիս ինչ յընդօրինակելու բանսն ի ձառնարէ նոյնին»:

28. Կակնարկէ Ալիշանի 15 Նոյեմբեր 1887 թուակիրին:

Արդ եւս ի բաղդատութեան, քանզի չը գտաւ ինչ տարբերութիւն, եւ անփոյթ եղէ ի գրել. ապա հասին զբաղմունք ուխտաւորաց եւ տօնականք, մնաց ցարդ նամակ Ձեր անպատասխանի, առ որ խնդրեմ յատկապէս զՀայրական ներողամտութիւնդ, եւ ողջունիւ սիրոյ մնամ բարեացակամ եւ մաղթեմ երկայն ամս բարօր կենօք ի խնամս Փրկչին:

Մամբրէ Եպս. Մարկոսեան

23 Յունվար 1888

յերուսաղէմ

Ի վանս Հայոց Ս. Յակովբեանց²⁹

15

Գերապատիւ Տ. Ղեւոնդ Մ. Վրդպ. Ալիշան
Ի Վեցնտիկ

Հայրեմանուէր Սուրբ Հայր

Ձեր մի նամակին³⁰, չը գիտեմ ինչո՞ւ, չը պատասխանեցի ժամանակին, բայց իրրեւ թանկագին յիշատակ կը պահեմ:

Այդ զանցառութիւնս կասելու համար՝ առիթներ կը փնտռէի, եւ ահա այդ առիթը եղաւ մեր Եղբայրներէն Արժ. Գէորգ Ծ. Վրդպ. Երիցեանի այցելութիւնը Սուրբ Մենաստանիդ, որուն յանձնարարած էիք առ Մամբրէ Եպսկ. 1. Թագաւորական Աւետարանի պատկեր Վասակայ արքայեղբոր. 2. 1681 Աւետարանի (Մեկնութիւնք) գրելոյ ի Հորս Վայոց Ձոր, ՉԼԴ Յիշատակարանը:

Նորին Սրբազնութիւնը ինձ գիմեց եւ ես յանձնեցի թագաւորական Աւետարանը, որ պատկերը հանէ եւ Ձեր Հայրութեան զրկէ: Իսկ Յիշատակարանը պէտք էր փնտռել, եւ այդ առթիւ մտածեցի որ «Սիսական»ին համար պէտք եղած կամ վերաբերեալ բոլոր Յիշատակարանները ընդօրինակեմ եւ զրկեմ: Թուով ութն Յիշատակարանք ներփակեալ կը գտնէք. եթէ պիտանի լինին՝ բաւական միւլթարուած պիտի մնամ, իսկ եթէ բանի տեղ չ'անցնին՝ դարձեալ դոցա ընդօրինակութիւնը՝ նախորդ զանցառութեանս իբրեւ քաւութիւն պիտի համարիմ:

29. Ալիշան զոչ մնացած ըլլալով ստացած լուսարանութենէն՝ այնուհետեւ չէ պատասխանած այս նամակին:

30. 4 Հոկտ. 1887ին Ալիշան գրած էր նամակ մը՝ ուղղուած Երուսաղէմարեակ Մամբրէ Եպս. Մարկոսեանի եւ Սահակ Եպս. Խապայեանի, Երուսաղէմի Մատենադարանէն Յիշատակարաններ ստանալու համար:

«Հորս» գիւղին վրայ 1 թուանշան դրած եմ՝ զիտողութեան համար: Ես Վայոց Ձորը չըջած եմ մասամբ, եւ այս անումը գիւղի չեմ պատահած, այլ «Նորս», որ Մեսրոբ Եպսկ. Սմբատեանի ծննդավայրն է: Զըլլայ թէ ձեռագրին մէջ Հ եւ Ն գրերուն շփոթութիւն եղած է:

Զեր Հայրերէն Հ. Բարսեղ Սարգսեանին երկրորդ ընդարձակ նամակ մը գրած եմ Յովհան Մանգակունւոյ կարծեալ գործոց մասին, եւ պատասխան չըստանալուս՝ կասկածի մէջ եմ, որ մի՛ գուցէ հասած չը լինի: Եթէ հասած չէ՝ երկրորդ օրինակ մը կարող եմ զրկել:

«Բազմավէպ»ի 3 տետրին մէջ բուսական ընդարձակ յօդուածի մը³¹ նիւթ տուող «Աղթարք»ի եւ «Ուրբաթագրք»ի մը համընկեր Տաղարան մը ձեռք ձգեցի յանակնկալս, որոյ մասին ծանօթութիւններ պարունակող գրութիւն մի զրկեցի այսօր «Արեւելք»ին:

Մի օրինակ «Բազմավէպ» խնդրած էի, եւ հինգ տետրակները միասին ստացայ, այնուհետեւ ո՛չ. թերեւս բաժանորդագրի յապաղման համար զաղրեցուցին: Բայց ես գրած էի որ Պօլիս Մենաստանիդ Գործակալութիւնը կարող է ստանալ Երուսաղէմատնէն:

Եթէ ուրիշ Յիշատակարանաց կամ այլ ծանօթութեանց պէտք ունենաք՝ գրեցէ՛ք, բոլորանուէր պատրաստ, եմ հնար եղածին չափ ծառայել:

«Սիսուան»այ էջ 254 «Անուանք եղանակաց Մանրումանց»ին վրայ կը յաւելում հետեւեալքն. «Իմաստնակ, ջորեկալ, արջ, կավառ, միքայէլն, աշակերտն»:

Ողջունիւ յարգանաց եւ մեծարանաց³²

Մնամ աղօթակից

Սահակ Եպսկ. Խապայեանց

15 Հոկտեմբեր 1890

յերուսաղէմ

31. Ակնարկը Հ. Աթանաս Տիրոյեանի գրած յօդուածին է, որու վերնագիրն է՝ «Առաջին դար հայկական տպագրութեանց» (Բազմ. 1890, էջ 90-104):

32. Ալիշան այս նամակին պատասխանած է 15 Նոյեմբեր 1890ին, սակայն չէ նշանակած անոր բովանդակութիւնը:

16

Գերապատիւ Հայր Ղեւոնդ Մ. Ալիշան

Ի Վեներաբլ

Գերապատիւ Սուրբ Հայր

Ձեր կրկին պատուական նամակներն ստացեր եմ, Ապրիլ 4 եւ Մայիս 9 մամսթիւերով³³, որոց պատասխանները յաւամայից ցարդ ուղացուցի:

1. Վահրամ գրչի Աւետարանի Յիշատակարանը զոր ցանկայիք ունենալ.

«...ի թվարեութեանս հայկազեանս տումարի ԶԻԹ...»³⁴:

2. Սամուէլ գրիչը, որ Զաքարիայի ճառերը գրած է յԸնկուզեկ եւ Պրոխորոսը ի վանքն Դաւթայ, չունի Յիշատակարան, այլ ճառերու եւ Պրոխորոսի գլխոց տակ կը յորդորէ մերթ յիշել զինքը, մերթ ի Քրիստոս փոխեալ Յովհաննէս եղբայրը, եւ երկիցս «զՀայրն իմ Խաչվարդ, որ ի ձերութեան փոխեալ ի Քրիստոս»: Ասկէ աւելի տեղեկութիւն չը գտայ Սամուէլի վրայ:

3. Գէորգ Ալեւոացւոյն «Եսայեայ մեկնութեան» գիրքն գրած է Վարդանը եւ ստացուոյն է Կոստանդին Արչիեպիսկոպոսը: Ձեր խնդրած նամակը գրուած է աղճատ գրով գրքի վերջացած թերթի յաջորդ երեսին վրայ. «Իմ ի սրտիս սենեկի...»:

4. «Թուղթ վասն կարգաց եկեղեցւոյ եւ ժամուց, զոր արարեալ է Եսայի Վարդապետի, ի խնդրոյ Վարդապետաց Սիրոնեաց եւ առաջնորդաց վանորէից աստուածասէր կրանաւորաց. Զիմաստայեղձ եւ զովելի նամակս...»:

5. Գրիգոր Տաթեւացւոյ ՊԾԸ թվին գրուած Քարոզգիրքը Յիշատակարան չունի, միայն ոմանց քարոզաց վերջը Թումա գրիչը կը խնդրէ յիշել զինքը:

33. Թէև կը յիշատակուին 4 Ապրիլ եւ 9 Մայիս թուակիր նամակներ, սակայն, Ալիշանի նամակներու համառոտութեանց տեսրին մէջ կը հանդիպինք ուրիշ երկու նամակներու, գրուած Սահակ Եպս.ի. «11 Փետր. 1891. չնորհակալութիւն ընդօրինակութեանց: Ընծայեմ Սիսական մի: Յակոր հին հայ տպագիր ի Վեներաբլ 1523», եւ «21 Մայիս 1891. խնդրեմ երկու գրուածս Եսայի Նչեցւոյ. զՅիշատակարան հին Աւետարանին առ Պատրիարքն»:

34. Սահակ Եպս. հոս ընդօրինակած է ընդարձակ Յիշատակարանը, որ զանց կ'ընենք հրատարակել: Նաեւ յաջորդ թիւերուն մէջ զանց բրած ենք օրինակուած Յիշատակարանները:

Իսկ Անդրէաս ոմն սպանեալ կամ նահատակեալ չէ՛, այլ իջի մը ստորին լուանցքին վրայ գրուած է. «ԹՎին ՊՄԸ, Անդրէասն փոխեցաւ ի Քրիստոս, ի Սահմի ԻԱ, օրն ԵՂ, եւ սաստիկ ձիւն»:

Առաջին երեսին վրայ գրուած է տարբեր գրչաւ. «Ի ՊԶ թվ. Աւթման պէկն էառ զՄերտին»:

Մի ուրիշ տեղ. «Թվ. ՊՄԸ. Օրհնեցաւ քըւեր որդին իմ (անշուշտ Թումային) Ստեփաննոսն արեղայ յԱղուանացն ի միջնոց կիրակին, որ արարեր օրհնութիւն»։ Ուրիշ տեղեր անշշան ձայնարկութիւնք։

Մէկ երեսին վրայ թանաքը թափած է, որուն համար կ'ըսէ. «Աւա՛խ, եղուկ զիս, թէ ո՛րքան է տառապանքս, ձմեռն ու մութ է եւ չարն կատարեալ, հեղաւ թանաքն եւ եղեւ անձինս խաւար»:

6. Զեր յարգանաց ողջոյնը մատուցի Ս. Պատրիարքին եւ խնդիրը ներկայացուցի. փոխադարձ սիրոյ ողջոյն կը նուիրէ եւ կը բարեմաղթէ Զեր արդիւնաշատ եւ հայրենանուէր կենաց երկարութիւն եւ պատուական աշխատութեանցդ լիութիւն արդիւնաւորութիւն։

Նորին Սրբազնութեան Գրատան մէջ գտնուած երկաթազիր Աւետարաններէն՝ մին միայն Յիշատակարան ունի եւ այն եւս կիսաեղծ եւ դժուարընթեռնի. «Ի ՇԼԳ թուականութեան...»:

7. Երկու Յիշատակարաններ ալ ես կը յաւելում Զեր պահանջաներուն վրայ, որոց մին համաօտ եւ կը վերաբերի սիոնեաց տեղեկազրոյն, միւսն ընդարձակ եւ «Սիւտան»ին վերաբերեալ. չը գիտեմ թէ այս վերջինը յարգ պիտի ունենա՞յ:

ա. Ներսէս Լամբրոնացւոյ Առակ. Ժողով. եւ Իմաստութեան Մեկնութիւնը ընդօրինակուած ԶՀԸ թվին Հայոց, մի տեղ գրուած է. «Զստացող սուրբ մատենիս...»:

բ. Յիշատակարան. «... որ ետ կարողութիւն...»:

8. Թումա ոմն գրիչ «Վերլուծութիւն Քերականութեան Արիստոտէլի» գրեւէն զկնի, ընդարձակ Յիշատակարան կը յաւելու, որոյ նշանակած դէպքերն թէեւ ծանօթ յԱզգ. Պատմութենէն եւ ի «Սիւտան»այ, բայց զիպաց թուականք սակաւ ինչ կը զանազանին, մանաւանդ Լեւոնի Բ. Թորոս որդւոյն խեղճամահ լինելը, մինչդեռ ի Մնլեւոն³⁵ կը զնէ, Յիշատակարանը ի Բարձրբերդ կ'ըսէ. «... գրեցաւ սա յաշխարհիս Կրիլիկեցւոց...»:

Երկրորդ թերթն ալ լեցունեցաւ, ուստի ուրիշ ըսելիքի տեղ չը մնաց։ Անցեալները «Բազմավէպ»ի խմբագրութեան հասցէին մի օրի-

35. Այսպէս գրուած է բնագրին մէջ։

նակ «Ժամանակագրական պատմություն Ս. Երուսաղէմի»³⁶ զրկեցի, հարկաւ հասած կը լինի:

Մօտ ժամանակէն Ս. Գրոց Համաբարբառի բաժանորդագրական յայտարարութենէն եւս մի օրինակ պիտի զրկեմ ի հրատարակութիւն. կը յուսամ թէ «Բազմավէպ»ի խմբագրութիւնը չը պիտի զլանայ մի քանի էջեր³⁷:

Գերյարգոյ Հ. Գարեգին «Մատենադարան Հայկական թարգմանութեանց նախնեաց» գործոյն մէջ, յէջ 189 կրսէ. «Ուրիշ գրչագրի մը մէջ ի Գրատան Երուսաղէմի, անմիջապէս յետ գրոցն Եզրի – Ենովքայ արդարոյ տեսիլ...». շատ աշխատեցայ գտնել՝ բայց ի գուր: Եթէ չնորհք ընէ զիս միամտեցնելու՝ չնորհապարտ կը կացուցանէ զիս:

Յարգանաց եւ սիրոյ ողջունիւ³⁸

Մնամ խ(ոնարհ) ազօթակից
Սահակ Եպս. Խապայեան

30 Յունիս 1891

յերուսաղէմ

17

Գերապատիւ Հայր

Ստացայ Ձեր Փետրուար 23 ամսաթիւ նամակը, որով աւետաւոր լուր կը տայիք «Սիրական աշխարհ»ի տեղագրութեան աւարտման մասին: Իցի՛ւ թէ մի օր եւս լսէինք Հայաստանի բոլոր նահանգաց տեղագրութեան աւարտումը. որոյ համար ի սրտէ կը մաղթեմ կենաց Աստուծմէ երկարել զթեւ բազմաշխատ եւ բազմաբեղուն կենաց պատուական եւ յարգերախտ Հօրդ:

36. «Ժամանակագրական պատմութիւն Երուսաղէմի, բաժանեալ յերկուս հատորս, աշխատասիրութեամբ հաւաքեաց Աստուածատուր Եպ. Տ. Յովհաննէսեանց», տպ. Երուսաղէմ, 1890, հտ. Ա., էջ 461. հտ. Բ., էջ 560:

37. 1891 տարւոյն Բազմավէպին մէջ, էջ 282–284, հրատարակուած է «Ս. Գրոց Համաբարբառ»ի մասին ծանուցում մը, խմբագրութեան կողմէ յանձնարարուած Բազմավէպի բաժանորդներուն:

38. Այլիշան այս նամակին պատասխանած է 31 Յուլիս 1891ին, ինչպէս նշանակած է Սահակ Եպս.ի նամակին վրայ, իսկ համառօտութեան տետրին մէջ նշած է անոր բովանդակութիւնը. «Դարձեալ վասն Աւետարանին ՄԱ թուական: Պատասխանիք հարցմանցն»:

Շնորհակալ եմ որ չէք մոռացել իմ դոյզն ծառայությունը, զոր ցանկացեր էք վարձատրել մի օրինակի թանկագին նուէրով: Կամիք տեղեկանալ թէ ի՞նչ ճանապարհաւ եւ ինչ անումք կը հասնի տեղս: Եթէ կշիռը երկու քիւօ է՝ աւստրիական թղթաբերը կընդունի. միայն կարծեմ այդ տեղ իտալական է. այս պատճառաւ պիտի խնդրեմ աւելի ապահով հասնելուն, հաճիք որեւէ եղանակաւ Թրիեստ կամ Վիեննա ղրկել եւ անտի յանձնել աւստրիականին՝ ուղղակի իմ հասցէին: Այս զգուշությունը նորա համար է՝ որ երբեմն իտալական թղթաբերը կը յանձնէ պայուսակները Օսմանցիին: Եթէ գիրքը երկու քիւօէն աւելի կշիւն, յայն դէպս հարկ պիտի լինի թղթակազմ ղրկել. իսկ եթէ դարձեալ աւելի լինի՝ այն ատեն երկու մասի բաժնել եւ երկու ծրար ընել:

Եղբայրակից Հ. Բարսեղի նամակն ստացել եմ: Պատասխանը յետաձգելուս միակ պատճառն է՝ որ ցարդ չը կարողացայ գտնել Սոկրատայ Պատմութեան այն օրինակը, որ ըստ Պ. Սաւալանի՝ նմանը չունի: Եղածները յայտնի օրինակներն են, զոր դուք եւ շատ շատերն ունին: Պ. Գարրիերի գրությունը կարդացի «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ. նորա բաղդատութենէն, զոր ըրած է Մենաստանիդ օրինակաց վրայ, բացարձակ կերպով յայտնի է, մերինները բնաւ տարբերություն չ'ունին: Ս. Պատրիարքին հետ քանիցս Պատրիարքարանի Մատենադարանը տակն ու վրայ ըրինք եւ մի այդպիսի գիրք չը գտանք: Պ. Սաւալանին գրեցի, բացատրություն խնդրեցի, դժբախտաբար բացատրությունն ալ անհետեանք մնաց: Եթէ մի օր յաջողեմ այս անյոյս խուզարկութեան մէջ՝ չեմ մոռնար Հ. Բարսեղի խնդիրը³⁹:

Հ. Գարեգինի գործոց մէջ պատահած եմ Գրիգոր Նիւսացւոյ «Յաղագս բնութեան մարդոյ» գործոյն թարգմանութեան Յիշատակարանին մէջ՝ Հայոց այսինչ թուին: Գրասեղանիս վրայ այս րոպէիս մի թանկագին օրինակ ունիմ, գրեալ եւ կազմեալ ՆՂԶ թուին Հայոց, որոյ Յիշատակարանին մէջ չը կայ բնաւ Հայոց թուական. «Ի վեցհազարերորդի երկերիւրորդի քսաներորդի եւթներորդի ամի արարածոց աշխարհիս՝ ըստ Յունաց թուոյ, ի չորեքասաներորդի Իստիքսիոնի յառաջին ամի թագաւորութեանն Ղեւոնի թագաւորի թարգմանեցաւ...»: Եթէ Հ. Գարեգինի գիրքն ունենայի՝ կարող էի բաղդատել: Իմ կասկածս այն է որ զաղափարողք Միթ թուական համարած են, «Հայոց»ն ալ իրենց կողմէն աւելցուցեր են:

«Բազմավէպ»ի բաժանորդագրությունը ուշացնելուս՝ խմբագրությունը չը ղրկեց Յունվար ամսոյ տետրը. ուստի ներկայիս կը ղրկեմ:

39. 1898ին երուսաղէմի տպարանէն լոյս տեսած է Սահակ Եպս. Խաչայեանի աշխատասիրությունը. «Բաղդատություն տպագիր Սոկրատի եւ երուսաղէմի ձեռագրին» (էջ 95), որու մասին զրախօսած է Հ. Յ. Թորոսեան (Բազմ. 1899, էջ 547):

Եթէ ծանօթ լինէր Տպարանիդ Տեսուչը, պիտի խնդրէի որ պատուիրէր ձեզ ծանօթ թղթի գործատիրոջ՝ զրկել մեզ թղթի նումուշներ՝ իրենց գներով եւ այլ կարեւոր ծանօթութեամբք:

Ս. Պատրիարքը եւ Գերագոյն Աթոռոյ ընծայեալն փոխադարձ ողջունելու ցանկան առողջ կեանք Զեզ, որոյ եմ

Խ(ոնարհ) ազօթակից
Սահակ Եպսկ. Խապայեան

10/22 Մարտ 1893
յերուսաղէմ

18

Վեր. Հ. Ղ. Մ. Ալիշան
Ի Ս. Ղազար

Յաւէտ պիտի օրհնեմ պանծալի Հաստատութեանդ Յոբելեանի սուրբ Յիշատակն⁴⁰, որ բարեպատեհ առիթ տուաւ ինձ այցելելու ի Ս. Ղազար եւ աչօք բացօք տեսնելու զսիրեցեալ Նահապետդ Հայոց, ողջագուրելու զՆա ի սէր կաթողին եւ համբուրելու ի համբոյր սրբութեան, փոխադարձաբար վայելելով ի նմանէ սէր եւ գորով հայրական:

Եթէ խիստ մօտէն ճանչցած եւ ուսումնասիրած չլինէի այն ճշմարտապէս հեզ եւ խոնարհ սիրտը, որ սիրտն է Տէր Յիսուսին եւ որ ուսոյց իւր հեռեւողաց ունենալ զայն, ապաքէն շատ բաներ պիտի գրէի աստանօր, ո՛ր հեզ եւ խոնարհ պաշտօնեայդ Յիսուսի. սակայն ի հարկէ ստիպեալ կը պարտաւորիմ լուել, քանզի կզգուշանամ վիրաւորելէ Ձեր աննման համեստութիւնը:

Սակայն, ամենասիրեցեալ Հայրդ Ալիշան, ներեցէ՛ք ինձ ասել թէ՛ ո՛չ Դուք ի հեռուստ եւ ոչ ոք ի մօտոյ՝ չէր կարող արգիլել զիս երկարօրէն գրելու եւ իմ հիացումս յայտնելու Ձեր մասին առ Վեհափառ Հայրիկն Հայոցս՝ որ այնքան ջերմագին սիրով սիրէ զՁեզ եւ սիրի ի Ձէնջ. ուստի ազատօրէն գրեցի Նորին Սրբութեան այն ամէն ճշմարտութիւններն՝ որք վերաբերին պանծալի Հաստատութեանդ, Գեր. Արհի. Արքահօրդ, Ձեր պատուական անձին եւ համայն ազնիւ անդամոց Ս. Ուխտիդ: Խղճի պարտականութիւն մ'էր, այո՛, զոր կատարեցի եւ մխիթարուած եմ այժմ:

40. 1901ին Վենետիկի մէջ տօնախմբուած է Մխիթարեան Միաբանութեան Հաստատութեան երկուհարկաբանակը:

Ի միամտութիւն Ձեզ կը հաղորդեմ նաեւ թէ չմոռացայ գրել Նորին Սրբութեան այն յանձնարարութիւններն՝ զորս յանձնարարեցիք մեզ:

Արդ, ամենասիրեցեալ Նահապետդ Հայոց, թոյլ տուէք ինձ ողջագուրել զՁեզ եւ համբուրել ջերմագին սիրով, ու կրկնել այն խնդիրս՝ որ խնդիրն է վանական ամբողջ սիրասուն զաւակացդ, եւ զոր Ձեր մօտ գտնուած եւ Ձեզմէ յուզմամբ բաժնուած պահուս քանիցս ըրի, այն է՝ չափաւորել Ձեր աշխատութիւններն, խնայել թանկագին առողջութեանդ ի պահպանութիւն նուիրական անձինդ, որ փառքն է փառաւորեալ վանիցդ, պարծանքն ու մխիթարութիւնն զժբաղդ Ազգիս:

Կը մաղթեմ ի խորոց սրտիս որ Աստուած Հարցն մերոց գուրգուրանօք հսկէ սուրբ անձիդ վրայ եւ անսասան պահէ եւ բաշխէ մեզ տակաւին շատ երկար ժամանակ:

Սիրալիր ողջոյններ համայն սիրելի Հարց եւ Եղբարց՝ որք ի վանսդ: Ձերուդ Վեր. Հայրութեան⁴¹

Խոնարհ աղօթակից
Գեորգ Վ. Իւթիւնեան
Եպս. Հայոց Եւրոպիոյ

2 Հոկտեմբեր 1901
29 Rue St. Jacques
Marseille

41. Ալիշան այս նամակին պատասխանած է 7 Հոկտ. 1901ին, ինչպէս նշած է նամակին թուղթին վրայ: